



National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(63): 294-297

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

श्री गगनदीपः

सहायकाध्यापकः (दर्शनविभागः)

कविकुलगुरुसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

रामटेकम्, नागपुरम्।

समन्वयाधिकरणे शाङ्करस्वामिनारायणभाष्ययोः दार्शनिकतुलनात्मकमीमांसा

श्री गगनदीपः

शोधसारः

अस्मिन् शोधपत्रे ब्रह्मसूत्रस्य "तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रस्य शाङ्करभाष्ये तथा च स्वामिनारायणभाष्ये प्रतिपादितसमन्वयसिद्धान्तस्य तुलनात्मकमध्ययनं कृतं वर्तते। उभयभाष्ययोः तात्पर्यलिङ्गस्वीकारे साम्यमस्ति, किन्तु तेषामन्वये दार्शनिकवैषम्यं दृश्यते। शाङ्करभाष्ये समन्वयः अद्वैतब्रह्मपर्यवसानप्रधानः, स्वामिनारायणभाष्ये तु अक्षरपुरुषोत्तमतत्त्वव्यवस्थापनप्रधानः। अनेन समन्वयस्य स्वरूपे एव उभयदर्शनयोः मूलभूतभेदः प्रतिष्ठित इति प्रतिपादितम्। अध्ययनात् ज्ञायते यत् समन्वयाधिकरणं वेदान्तव्याख्यानमीमांसायाः केन्द्रीयधाररूपेण महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति।

प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां वेदान्तदर्शनं परमपुरुषार्थभूतस्य मोक्षस्य साधनत्वेन सर्वाधिकमहत्त्वमधिगच्छति। तस्य मूलाधारभूतानि उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्राणि चेति प्रस्थानत्रयम् इति प्रसिद्धम्। तत्र ब्रह्मसूत्राणि वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यनिर्णयस्य न्यायप्रस्थानत्वेन परिगण्यन्ते। बादरायणप्रणीतानि एतानि सूत्राणि न केवलं उपनिषदां विचारसारं संगृह्णन्ति, अपितु तेषां परस्परसामञ्जस्यस्य दार्शनिकाधारमपि निर्धारयन्ति। अनेन कारणेन ब्रह्मसूत्रेषु प्रतिपादितः समन्वयसिद्धान्तः सम्पूर्णवेदान्तपरम्परायाः केन्द्रभूतत्वं वहतीति वक्तुं शक्यते।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं सूत्रं "तत्तु समन्वयात्" इति वेदान्तदर्शनस्य इतिहासे विशेषस्थानमलभत। अस्य सूत्रस्य माध्यमेन वेदान्तवाक्यानां विषयैक्यं तथा च तेषां ब्रह्मपरत्वं उपस्थाप्यते। यद्यपि उपनिषदां बहुषु स्थलेषु सृष्टिः, जीवः, ईश्वरः, उपासना, मोक्षः, ज्ञानम् इत्यादीनां विविधविषयाणां प्रतिपादनं दृश्यते, तथापि तेषां सर्वेषां वाक्यानां परमार्थतः कस्य तत्त्वस्य प्रतिपादनमिति प्रश्नः प्राचीनकालादेव वेदान्तिनां चर्चाविषयोऽभवत्। अस्यैव समस्याविशेषस्य समाधानरूपेण समन्वयसूत्रस्य प्रवृत्तिरिति भाष्यकारैः स्वीकृतम्।

यद्यपि शाङ्कराचार्यप्रभृतयः सर्वे वेदान्ताचार्याः समन्वयसूत्रस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्ति, तथापि समन्वितस्य वस्तुनः स्वरूपनिर्णये मतभेदः दृश्यते। विशेषतः अद्वैतवेदान्ते समन्वयस्य फलरूपेण सर्ववेदान्तवाक्यानां अद्वितीयनिर्विशेषब्रह्मणि तात्पर्यप्रतिष्ठापनं। तत्र श्रुतिषु दृश्यन्ते भेदप्रतिपादकवाक्यानि, सगुणब्रह्मविषयकवाक्यानि, उपासनावक्यानि वा, तानि सर्वाणि परमार्थतः अद्वैतब्रह्मज्ञानस्यैवोपकारकाणि इति व्याख्यायन्ते। अतः एव शाङ्करभाष्ये समन्वयः वस्तुतः अभेदप्रधानव्याख्यानपद्धतिरेव।

अपरतः अक्षरपुरुषोत्तमदर्शनपरम्परायां विरचिते स्वामिनारायणभाष्ये समन्वयसूत्रस्य विवेचनं भिन्नदिशि प्रवर्तते। अत्रापि वेदान्तवाक्यानां परस्परविरोधाभावः स्वीकृतः, किन्तु समन्वयस्य लक्ष्यं केवलं निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनं नास्ति।

Correspondence:

श्री गगनदीपः

सहायकाध्यापकः (दर्शनविभागः)

कविकुलगुरुसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

रामटेकम्, नागपुरम्।

प्रत्युत अक्षरस्य परब्रह्मणश्च यथार्थस्वरूपनिर्णयपूर्वकं पुरुषोत्तमस्य सर्वोत्कृष्टतत्त्वत्वं प्रतिष्ठाप्यते। अनेन प्रकारेण समानस्य सूत्रस्य समानप्रमाणोपजीविना द्वाभ्यां भाष्यपरम्पराभ्यां भिन्नार्थव्याख्यानं कृतमिति दृश्यते।

भारतीयदर्शनपरम्परायां भाष्यभेदाः न केवलं व्याख्यानभेदाः, अपितु तेषां पृष्ठभूमौ निहितानां तत्त्वमीमांसानां प्रकाशकाः भवन्ति। अतः "तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रस्य शाङ्करस्वामिनारायणभाष्ययोः तुलनात्मकाध्ययनं केवलं द्वयोर्भाष्ययोः साम्यवैषम्यवर्णनमात्रं न, अपि तु समन्वयस्य तात्त्विकस्वरूपनिर्णयस्य गम्भीरदार्शनिकप्रयत्नः इति मन्तव्यम्।

कूटशब्दाः

वेदान्तवाक्यैकवाक्यतासिद्धिः, श्रुतितात्पर्यावधारणप्रक्रिया, उपक्रमोपसंहाराधिष्ठिततात्पर्यनिर्णयः, अद्वितीयब्रह्मपर्यवसानवादः, अक्षर-पुरुषोत्तमतत्त्वव्यवस्थानम्, भेदश्रुत्यभेदश्रुत्योः सामञ्जस्यकल्पना, प्रमाणसमन्वयाधिष्ठितवेदान्तमीमांसा, परमार्थव्यावहारिकसत्ता-विवेकः, श्रुत्येकदेशार्थनिरासप्रक्रिया, तत्त्वा-न्तरानुप्रवेशविचारः, समन्वयाधिकरणन्यायः

शोधसमस्या

"तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रे प्रतिपादितः समन्वयः शाङ्करस्वामिनारायणभाष्ययोः समानार्थकः उत भिन्नार्थकः? यदि भिन्नार्थकः, तर्हि तस्य भेदस्य दार्शनिकाधारः कः?

एषा समस्या न केवलं भाष्यव्याख्यानपरिसरे सीमिता, अपितु वेदान्तदर्शनस्य तत्त्वमीमांसात्मकस्वरूपस्य निर्धारणेऽपि अत्यन्तमहत्त्वपूर्णा वर्तते।

शाङ्करभाष्ये तात्पर्यलिङ्गाधिष्ठितः समन्वयनिर्णयः

वेदान्तवाक्यानां प्रतिपाद्यवस्तुनिर्णये शाङ्कराचार्यस्य पद्धतिः केवलं दार्शनिककल्पनायाः परिणामो नास्ति, अपि तु पूर्वमीमांसायां प्रतिपादिततात्पर्यनिर्णय-न्यायानामनुसरणमूलिका वर्तते।

वेदान्तशास्त्रस्य प्रामाण्यं तावत् श्रुतिस्वरूपेण सिद्धमेव, किन्तु श्रुतिषु दृश्यन्ते नानाविधविषयप्रतिपादनानि - क्वचित् सृष्टिवर्णनम्, क्वचित् जीवस्वरूपविचारः, क्वचिदुपासनाविधानम्, क्वचित् मोक्षलक्षणम्। एतादृश्यां परिस्थितौ श्रुतिसमुदायस्य मुख्यप्रतिपाद्यवस्तु किमिति निर्णेतुं मीमांसकैरुपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तयः तात्पर्यलिङ्गत्वेन स्वीकृताः। शाङ्कराचार्यः ब्रह्मसूत्रभाष्ये तदेव न्यायमवलम्ब्य वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं स्थापयति।

प्रथमं तावत् उपक्रमोपसंहारलिङ्गम्। यत्र कस्यचित् प्रकरणस्य आरम्भः तदसमाप्तिश्च एकमेव विषयं प्रतिपादयति, तत्र तद्विषये तात्पर्यं निश्चितमिति मीमांसकसिद्धान्तः। छान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्याये-

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्²" इत्यनेन अद्वितीय-सत्तामात्रस्वरूपस्य ब्रह्मण उपक्रमः क्रियते। तदेव प्रकरणं "तत्त्वमसि श्वेतकेतो³" इत्युपसंह्रियते। शाङ्कराचार्यस्य मते उपक्रमोपसंहारयोः समानविषयत्वात् अत्र जीवब्रह्मैक्यमेव तात्पर्यम्, न तु कश्चिदन्यः पदार्थः।

द्वितीयं अभ्यासलिङ्गम्। यद्वस्तु पुनः पुनः प्रतिपाद्यते, तदेव मुख्यविषयत्वेन ज्ञायते। छान्दोग्योपनिषदि "तत्त्वमसि" इति महावाक्यस्य नववारमभ्यासः, बृहदारण्यके "नेति नेति⁴" इति

पुनरुक्तिः, तथा आत्मविद्यायाः पुनःपुनरुपदेशः एते सर्वे शाङ्कर-दृष्ट्या ब्रह्मैक्यप्रतिपादनस्य दृढीकरणमेव कुर्वन्ति। अभ्यासस्य प्रयोजनं श्रोतृसंशयनिवृत्तिः तथा तात्पर्यस्य निष्कम्पनिश्चय इति भाष्यकारस्याभिप्रायः।

तृतीयम् अपूर्वतालिङ्गम्। यत् ज्ञानं प्रत्यक्षानुमानादिभिरप्राप्यं, तदेव शास्त्रस्य प्रतिपाद्यवस्तु भवितुमर्हति। ब्रह्म नेन्द्रीयक्षगोचरं, न च लौकिकतर्केण सम्पूर्णतया सिद्धः। अतः-

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म⁵", "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते⁶", इत्यादिवाक्यानि ब्रह्मणः स्वरूपं कारणत्वं च बोधयन्ति। एतज्ज्ञानं अन्यप्रमाणागोचरत्वादपूर्वं भवति। अतो ब्रह्मविद्यैव वेदान्तानां मुख्यविषयः इति शाङ्कराचार्यः सिद्धयति।

चतुर्थं फललिङ्गम्। यस्य ज्ञानेन परमपुरुषार्थलाभः स्यात्, तदेव शास्त्रस्य प्रधानप्रतिपाद्यम्। उपनिषदः पुनःपुनः ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादयन्ति- "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति⁷", "भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः⁸" इत्यादिषु वाक्येषु मोक्षः ब्रह्मविद्याफलत्वेन निर्दिश्यते। न प्रधानज्ञानस्य, न कर्मज्ञानस्य, नान्यस्य कस्यचित्। अतः फललिङ्गमपि ब्रह्मपरतामेव समर्थयति।

पञ्चमम् अर्थवादलिङ्गम्। यत्र मुख्यप्रतिपाद्यस्य स्तुतिः, महिमानुवादः, प्रशंसारूपवर्णनं वा दृश्यते, तत्र तदेव वस्तु तात्पर्यविषयत्वेन ज्ञायते। उदाहरणत्वेन-

"सर्वं खल्विदं ब्रह्म⁹", "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्¹⁰" इत्याद्यः श्रुतियः ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वं, सर्वाधारत्वं, सर्वोत्कृष्टत्वं च प्रशंसन्ति। एते अर्थवादाः ब्रह्मविद्यायाः माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मपरतां दृढीकुर्वन्ति।

षष्ठम् उपपत्तिलिङ्गम्। शास्त्रार्थस्य युक्तिसमर्थनं विना तात्पर्यनिर्णयः न सम्पूर्णः। अतः छान्दोग्ये- "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्¹¹" इत्यनेन दृष्टान्तेन कार्यकारणानन्त्यत्वं प्रतिपाद्यते। घटपटादि-विकाराणां पृथक्सत्ता नास्ति, मृत्तिकायामेव तेषां सत्यत्वम्। एवं जगतोऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण स्वतन्त्रसत्ता नास्तीति शाङ्कराचार्यः व्याचष्टे। एषा युक्तिः अद्वैतवेदान्तस्य तर्काधारभूता वर्तते।

एवं षण्णामपि तात्पर्यलिङ्गानां समष्टिविचारेण भगवद्पादैः निर्णीयते यत् वेदान्तवाक्यानां प्रतिपाद्यं न प्रधानं, न जीवः, न सगुणब्रह्मस्वरूपमात्रम्, अपितु निर्विशेषम् अद्वितीयं ब्रह्मैव। तात्पर्यलिङ्गसमन्वितः अयं निर्णयः "तत्तु समन्वयात्" इति सूत्रस्य भाष्ये प्रतिपादितः। अतः शाङ्करमतानुसारं समन्वयः न केवलं श्रुतिसामञ्जस्यनिर्देशकः, अपि तु सर्ववेदान्तवाक्यानां ब्रह्मैकपर्यवसानप्रतिपादकः। अनेनैव अद्वैतवेदान्तस्य व्याख्यानमीमांसात्मकाधारः सुदृढतया प्रतिष्ठाप्यते।

स्वामिनारायणभाष्ये तात्पर्यलिङ्गाधिष्ठितः समन्वयनिर्णयः

शाङ्करभाष्यवत् स्वामिनारायणभाष्येऽपि वेदान्तवाक्यानां तात्पर्य-निर्णये मीमांसकसम्मतानि तात्पर्यलिङ्गानि प्रमुखप्रमाणरूपेण स्वीकृतानि दृश्यन्ते। न च भाष्यकारैः तेषां प्रामाण्ये किमपि संदिह्यते, प्रत्युत तदेव सम्यगवलम्ब्य वेदान्तवाक्यानां परमार्थप्रतिपाद्य-वस्तुनिर्णयं कुर्वन्ति। तथापि तात्पर्यलिङ्गस्वीकारे साम्येऽपि, निष्कर्षे

महद्वैलक्षण्यं दृश्यते। शाङ्करमते तात्पर्यलिङ्गसमष्टेः फलम् अद्वितीयनिर्विशेषब्रह्मपर्यवसानम्, किन्तु स्वामिनारायणभाष्यकारमते तदेव तात्पर्यलिङ्गसमुदायः पुरुषोत्तमपरब्रह्मणः सर्वोच्चत्वं तथा अक्षरतत्त्वस्य तदधीननित्यस्वरूपत्वं प्रकाशयति। अतोऽत्र समन्वयः न भेदनिरासपर्यवसायी, अपि तु भिन्नतत्त्वानामविरोधेन यथार्थस्वरूपप्रतिष्ठापनपर्यवसायी दृश्यते।

उपक्रमोपसंहारलिङ्गस्य दृष्ट्या स्वामिनारायणभाष्यानिसारं मुण्डकोपनिषदः “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्¹²” इत्यस्योपक्रमवाक्ये अक्षरस्य पुरुषस्य च पृथगुपदेशेन ज्ञेयतत्त्वद्वयस्य निर्देशः क्रियते। ततः प्रकरणान्ते “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्¹³” तथा “स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति¹⁴” इत्यादिवाक्यैः परमपुरुषस्यैव प्राप्यत्वं पुनः प्रतिपाद्यते। एवं उपक्रमे प्रतिज्ञातस्य विषयस्योपसंहारे पुनर्निर्देशात् मध्यवर्तिनां सर्वेषामपि वाक्यानां पुरुषोत्तमपरत्वं सिद्ध्यति। अतः उपक्रमोपसंहारलिङ्गस्य बलात् सम्पूर्णप्रकरणस्य अक्षरपुरुषोत्तम-तत्त्वपरत्वं तथा तेषां समन्वयः स्वामिनारायणभाष्ये प्रतिष्ठाप्यते। अभ्यासलिङ्गमपि तस्यैव पक्षस्य समर्थनं करोति। उपनिषदः पुनःपुनः परमात्मनः सर्वाधारत्वं, सर्वनियन्तृत्वं, सर्वोत्कृष्टत्वं च प्रतिपादयन्ति। “तम् ईश्वराणां परमं महेश्वरम्¹⁵”, “न तस्य कश्चित् पतिरस्ति लोके¹⁶”, “पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः¹⁷” इत्यादयः श्रुतिवाक्यसमूहाः निरन्तरमेकस्य सर्वोच्चतत्त्वस्य प्रतिपादनं कुर्वन्ति। अयम् अभ्यासः सामान्यब्रह्मविषयकः न, अपि तु सर्वातिशायिनः पुरुषोत्तमस्य विषयभूतः। तेन अभ्यासलिङ्गेनापि पुरुषोत्तमपरत्वमेव दृढीकृतं भवति। अपूर्वतालिङ्गस्य दृष्ट्या विचार्यमाणेऽपि तदेव निष्पद्यते। शास्त्रस्य प्रयोजनं यदन्यप्रमाणैरप्राप्यं तद्वोधयितुमिति सर्वविदितम्। स्वामिनारायणभाष्यकारस्य मते अक्षरपरब्रह्मविवेकः प्रत्यक्षानुमानादिभिरसाध्यः, श्रुतिमूलक एव। विशेषतया “अक्षरात्परतः परः¹⁸” इत्यादिवाक्यानि सामान्यब्रह्मज्ञानातिरिक्तमपूर्वं तत्त्वभेदं प्रकाशयन्ति। यदि सर्वथा एकमेव तत्त्वं श्रुतितात्पर्यं स्यात्, तर्हि “अक्षरात्परतः” इत्यस्य विशेषनिर्देशः निरर्थकः स्यात्। अतः अपूर्वताया अपि विषयः पुरुषोत्तमपरत्वमेवेति प्रतिपद्यते। फललिङ्गस्य विचारेऽपि तदेव दृश्यते। उपनिषदः मोक्षं परमपुरुषार्थत्वेन प्रतिपाद्य तस्य साधनभूतं ज्ञानं निरूपयन्ति। “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इति श्रुतेः, “पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” इति श्रुतेश्च अवलोकनेन भाष्यकाराः निष्पकारैः निश्चीयते यत् परमगतिप्रदत्वात् पुरुषोत्तम एव वेदान्तानां मुख्यविषयः। फललिङ्गस्य बलात् यत् तत्त्वं मोक्षहेतुत्वेन प्रतिपाद्यते, तदेव तात्पर्यविषयत्वेन स्वीक्रियते। अत्र च पुरुषोत्तमज्ञानस्यैव परमफलजनकत्वं प्रतिपाद्यते। अर्थवादलिङ्गमपि तदनुकूलमेव वर्तते। उपनिषदां बहुषु स्थलेषु परमात्मनः माहात्म्यं स्तुतिरूपेण निरूप्यते। “सर्वस्य प्रभुमीशानम्¹⁹”, “यो देवेष्वधि देवः²⁰”, “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते²¹” इत्यादयः श्रुतिवचनप्रवाहाः परमात्मनः असाधारणवैभवं प्रकाशयन्ति। भाष्यकारस्य मते एते अर्थवादाः केवलं निर्गुणतत्त्वस्य सामान्यस्तुतयः न, अपि तु सर्वोत्कृष्टपुरुषोत्तमस्य महिम्नः प्रतिपादकाः। तेन अर्थवादलिङ्गस्यापि निष्कर्षः पुरुषोत्तमपरत्वमेव।

उपपत्तिलिङ्गदृष्ट्या च दृश्यते यत्, श्रुतिषु यत्र यत्र जीवस्य, ईश्वरस्य, अक्षरस्य, परब्रह्मणश्च पृथगुपदेशाः दृश्यन्ते, तेषां सर्वेषां अभेदे बलात् पर्यवसानं श्रुत्यर्थविरोधं जनयेत्। “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया²²” इति श्रुतिः सम्बन्धं प्रतिपादयति, न तु तादात्म्यम्। तथैव “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्²³” इति श्रुतौ नियन्तृनियम्यभावः स्पष्टतया प्रतीयते। भाष्यकारस्य मते भेदप्रतिपादकश्रुतीनां यथार्थार्थसंरक्षणेनैव सम्यक् समन्वयः सम्भवति; न तु तासां गौणभावेन। अतः उपपत्तिलिङ्गमपि तत्त्वभेदस्य अविरोधेन पुरुषोत्तमपरत्वस्थापनाय प्रयुज्यते। एवं षण्णामपि तात्पर्यलिङ्गानां समन्वितविचारेण स्वामिनारायण-भाष्यकारैः निर्णीयते यत् वेदान्तवाक्यानां परमार्थतात्पर्यं पुरुषोत्तमपरब्रह्मणि एव पर्यवस्यति। तथापि अयं पर्यवसाननिश्चयः शाङ्करमतवत् सर्वभेदविलयनपरकः नास्ति। अक्षरस्य, जीवस्य, ईश्वरस्य च तात्त्विकस्वरूपं यथावत् स्वीकृत्य तेषां पुरुषोत्तमाधीनतां प्रतिष्ठापयन्तः भाष्यकाराः समन्वयस्य नूतनां व्याख्यां प्रस्तौति। अतः एतद्वतानुसारं समन्वयः न तत्त्वैक्यस्य पर्यायः, अपि तु तत्त्वानां श्रुतिसम्मतव्यवस्थापनस्य नाम। एष एव स्वामिनारायणभाष्यस्य विशिष्टः दार्शनिकयोगदानरूपेण परिगणनीयः।

दार्शनिकतुलनात्मकमीमांसा

समन्वयाधिकरणव्याख्याने शाङ्कराचार्यस्वामिनारायणभाष्यकारयोः मध्ये दृश्यमानः भेदः केवलं कतिपयानां श्रुतिवाक्यानां व्याख्यानभेदः नास्ति, अपि तु सम्पूर्णव्याख्यानमीमांसाया एव भेदः। उभौ भाष्यकारौ वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यनिर्णये मीमांसकप्रसिद्धानि तात्पर्यलिङ्गानि स्वीकुर्वन्तौ दृश्येते, तथापि तेषां तात्पर्यलिङ्गा-नामन्वये, श्रुतिप्रामाण्यबोधे, तत्त्वनिर्णये तथा मोक्षसाधनविचारे मौलिकं वैलक्षण्यं दृश्यते।

प्रथमतो समन्वयस्य लक्ष्ये भेदः अवलोकनीयः। शाङ्करमते समन्वयस्य प्रयोजनं वेदान्तवाक्यानां नानार्थप्रतीतिः निवृत्तिद्वारा तेषां सर्वेषां निर्विशेषब्रह्मणि पर्यवसानम्। “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्”, “तत्त्वमसि”, “अहं ब्रह्मास्मि²⁴”, “नेह नानास्ति किञ्चन²⁵” इत्यादीनां श्रुतीनां समष्टितात्पर्यं तस्य मते अद्वैतब्रह्मप्रतिपादनमेव। अतः समन्वयः अत्र तत्त्वैक्यस्थापनस्य साधनरूपेण कार्यं करोति। स्वामिनारायणभाष्यकारमते तु समन्वयस्य प्रयोजनं श्रुतिप्रतिपादितानां विविधतत्त्वानां यथार्थस्वरूपव्यवस्थापनम्। जीवः, ईश्वरः, अक्षरं, परब्रह्म चेति तत्त्वचतुष्टयं श्रुतिसिद्धमिति स्वीकृत्य तेषां परस्परसंबन्धः व्यवस्थितः क्रियते। अतोऽत्र समन्वयः तत्त्वैक्यप्रतिपादनं न, अपि तु तत्त्वव्यवस्थापनप्रतिपादनम्।

द्वितीयतः भेदश्रुतीनामवस्थानं विशेषतया विचारणीयम्। शाङ्करमते “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया”, “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्”, “यत्र हि द्वैतमिव भवति²⁶” इत्यादयः भेदप्रतिपादकवाक्यसमूहाः व्यावहारिकदृष्ट्या ग्राह्याः, न तु परमार्थतः। परमार्थदृष्ट्या तु अभेदश्रुतीनामेव प्रधानत्वं स्वीक्रियते। तद्विपरीतं स्वामिनारायण-भाष्यकारमते भेदश्रुतयः न गौणार्थपराः, न च केवलव्यावहारिक-सत्यविषयाः, अपि तु वस्तुतत्त्वप्रतिपादिकाः। यदि भेदश्रुतीनां

परमार्थप्रामाण्यं निरस्येत, तर्हि तेषां श्रुतित्वमेव निरर्थकं स्यात्। अतः भेदश्रुतयः तथा अभेदश्रुतयः उभयमपि सम्यक् समन्वयनीयमिति अभिप्रायः।

महावाक्यव्याख्यानमपि उभयभाष्ययोः भेदस्य प्रमुखः आधारः। “तत्त्वमसि” इति महावाक्यं शाङ्कराचार्यस्य मते जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्यबोधकम्। जीवस्योपाधिनिमित्तो भेदः, तस्य निवृत्तौ ब्रह्मैवावशिष्यते इति तस्य सिद्धान्तः। स्वामिनारायणभाष्यकाराः तु महावाक्यस्य व्याख्याने ब्रह्मरूपताप्राप्तिं, भगवदनुरूपत्वमेव स्वीकुर्वन्ति, न तु परब्रह्मतादात्म्यम्। अत्र महावाक्यार्थे एव उभयदर्शनयोः मूलभूतः दार्शनिकभेदः निहितः। कारणकार्यसम्बन्धविचारेऽपि महत्त्वपूर्णो भेदः दृश्यते। “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतेः आधारेण शाङ्कराचार्यः कार्यस्य स्वतन्त्रसत्तानिरासं करोति। कार्यं कारणातिरिक्तं नास्तीति तस्य निष्कर्षः। स्वामिनारायणभाष्यकारमते तु कार्यस्य परतन्त्रसत्ता स्वीकर्तव्या। कार्यं कारणाधीनं भवति, किन्तु तस्य सर्वथा असत्त्वं न कल्प्यते। अनेन जगतः यथार्थता, जीवस्य यथार्थता, तथा ईश्वरस्य नियन्त्रित्वं संरक्ष्यते।

मोक्षस्वरूपविचारे उभयदर्शनयोः भेदः अधिकं स्पष्टो भवति। शाङ्करमते अविद्यानिवृत्तिपूर्वकः ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारः एव मोक्षः। तत्र ज्ञाता, ज्ञेयम्, ज्ञानं चेति त्रिपुटी अन्ततः निवर्तते। स्वामिनारायणभाष्यकारमते तु मोक्षः पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपः। अक्षररूपत्वं प्राप्य पुरुषोत्तमस्य नित्यसेवायां स्थितिः मोक्षस्य स्वरूपमिति प्रतिपाद्यते। अत्र मोक्षेऽपि व्यक्तित्वस्य तथा भगवदुपास्योपासकभावस्य संरक्षणं दृश्यते।

व्याख्यानमीमांसात्मकदृष्ट्या उभयभाष्ययोः भेदः विशेषमहत्त्वमावहति। शाङ्करभगवद्पादानां व्याख्यानपद्धतिः अभेदश्रुतिप्राधान्येन चरति। भेदश्रुतयः अन्ततः अभेदसिद्ध्युपयोगिन्यः इति परिगण्यन्ते। स्वामिनारायणभाष्यकारव्याख्यानपद्धतिः तु अभेदश्रुतिभेदश्रुतीनां च समानप्रामाण्यं स्वीकृत्य तयोः परस्परमविरोधं स्थापयितुं प्रयतते। अनया दृष्ट्या शाङ्करमतस्य समन्वयः पर्यवसानात्मकः, स्वामिनारायणमतस्य समन्वयः व्यवस्थापनात्मकः इति निर्णेतुं शक्यते।

एवं समग्रविचारेण जायते यत् उभयभाष्ययोः विवादः न तात्पर्यलिङ्गस्वीकारे, न श्रुतिप्रामाण्ये, न समन्वयस्यावश्यकतायाम्। वास्तविकः विवादः समन्वयस्य स्वरूपे, श्रुतितात्पर्यस्य अन्तिमविषये, तथा परमार्थतत्त्वस्य स्वरूपनिर्णये वर्तते। अतः समन्वयशब्दस्य प्रयोगसाम्येऽपि तस्य दार्शनिकार्थः उभयत्र सर्वथा भिन्नः इति निष्कर्षः सिद्ध्यति।

उपसंहारः

समन्वयाधिकरणव्याख्याने शाङ्करस्वामिनारायणभाष्ययोः समानाधारत्वेऽपि दार्शनिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णं वैलक्षण्यं दृश्यते। उभौ भाष्यकारौ तात्पर्यलिङ्गान्यवलम्ब्य वेदान्ततात्पर्यनिर्णयं कुर्वन्ति, किन्तु तेषामन्वये भेदात् निष्कर्षभेदोऽपि जायते। शाङ्करभाष्ये समन्वयः अद्वैतब्रह्मपर्यवसानप्रधानः, स्वामिनारायणभाष्ये तु अक्षरपुरुषोत्तमतत्त्वव्यवस्थापनप्रधानः। अनेन स्पष्टं भवति यत् समन्वयस्य समस्या तात्पर्यलिङ्गस्वीकारस्य न, अपि तु तेषां व्याख्यानदृष्टेः विषयः। अतः समन्वयाधिकरणम् उभयदर्शनयोः व्याख्यानमीमांसात्मकवैशिष्ट्यस्य दर्पणरूपेण परिगणनीयम्।

सहायकग्रन्थसूची

- ब्रह्मसूत्रम्। वेदव्यासप्रणीतम्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- स्वामिनारायणभाष्यम्। भद्रेशदासस्वामिविरचितम्। अहमदाबाद, स्वामिनारायण अक्षरपीठम्, २०२१ (वा भवता उपयुक्तसंस्करणा- नुसारम्)।
- भामती। वाचस्पतिमिश्रविरचिता। वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।
- ईशावास्योपनिषद्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- ऐतरेयोपनिषद्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- कठोपनिषद्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- छान्दोग्योपनिषद्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- तैत्तिरीयोपनिषद्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- माण्डूक्योपनिषद् सह गौडपादकारिकाभिः। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- मुण्डकोपनिषद्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- बृहदारण्यकोपनिषद्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- श्वेताश्वतरोपनिषद्। गोरखपुरम्, गीताप्रेस्।
- शतपथब्राह्मणम्। वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत सीरीज् कार्यालयः।

पाद टिप्पणी

- 1 ब्रह्मसूत्रम् १.१.४
- 2 छान्दोग्योपनिषद् ६.२.१
- 3 छान्दोग्योपनिषद् ६.८.७
- 4 बृहदारण्यकोपनिषद् २.३.६
- 5 तैत्तिरीयोपनिषद् २.१.१
- 6 तैत्तिरीयोपनिषद् ३.१.१
- 7 श्वेताश्वतरोपनिषद् ३.८
- 8 मुण्डकोपनिषद् २.२.८
- 9 छान्दोग्योपनिषद् ३.१४.१
- 10 मुण्डकोपनिषद् २.२.११
- 11 छान्दोग्योपनिषद् ६.१.४
- 12 मुण्डकोपनिषद् १.२.१३
- 13 मुण्डकोपनिषद् २.१.१०
- 14 मुण्डकोपनिषद् ३.२.९
- 15 श्वेताश्वतरोपनिषद् ६.७
- 16 श्वेताश्वतरोपनिषद् ६.९
- 17 कठोपनिषद् १.३.११
- 18 मुण्डकोपनिषद् २.१.२
- 19 श्वेताश्वतरोपनिषद् ४.१.१
- 20 श्वेताश्वतरोपनिषद् ६.७
- 21 श्वेताश्वतरोपनिषद् ६.८
- 22 मुण्डकोपनिषद् ३.१.१
- 23 श्वेताश्वतरोपनिषद् ६.१.३
- 24 बृहदारण्यकोपनिषद् १.४.१०
- 25 बृहदारण्यकोपनिषद् ४.४.१९
- 26 बृहदारण्यकोपनिषद् ४.५.१५